

Mind the gap

Mellom oppsøkende bibliotek tjenester og det universelt utformede bibliotek

Gerd Berget og Tone Eli Moseid

Innledning

Bibliotek har inkludering og utjevning av skiller i samfunnet som en viktig del av sitt samfunnsoppdrag. Utformingen av bibliotektilbudet til personer med nedsatt funksjonsevne har derfor vært en viktig del av utviklingen av det moderne folkebiblioteket, og dermed også utviklingen av bibliotekarprofesjonen. Etter hvert som holdningene til personer med nedsatt funksjonsevne har endret seg i samfunnet har både utformingen av bibliotektilbudet og profesjonskunnskapen måttet endre seg.

Tidligere ble nedsatt funksjonsevne betraktet som noe individuelt. Barrierene ble ansett for å være knyttet til enkeltindividet, for eksempel i form av nedsatt syn, hørsel eller bevegelsesevne. Nå betrakter man nedsatt funksjonsevne mer som noe samfunns skapt, med utgangspunkt i gap-modellen. Barrierene oppstår fordi det er et gap eller misforhold mellom individets forutsetninger og kravene samfunnet stiller. I stedet for å rette løsningene mot enkeltindividet, er det nye idealet universell utforming, det vil si utforming av produkter og tjenester på en måte som gjør at de kan benyttes av alle, uten behov for tilpassing for enkelte grupper eller individer. Universell utforming er likevel ikke tilstrekkelig som løsning. Mange hevder at det fremdeles må tas hensyn både til enkeltindividet, og til grupper med spesielle behov når samfunnet og tjenestetilbudet utformes. Gjennom å bruke universell utforming som en grunnleggende strategi, kan likevel ressursene brukes mer målrettet.

Innebærer overgangen fra det spesielt tilrettelagte til det universelt utformede et paradigmeskifte i forhold til hvordan bibliotekene utformer sitt tjenestetilbud for mennesker med nedsatt funksjonsevne? En gjennomgang av bibliotekvesenets historie i Norge viser at man kan se en utvikling som likner den i samfunnet ellers. For 100 år siden ble det første spesialbiblioteket for blinde opprettet, for 30 år siden startet man med oppsøkende tjenester og i dette årtusenet har man fokusert på prosjekter som «Det tilgjengelige bibliotek» og «Bok til alle»-bibliotek, der tjenestetilbudet er integrert i det allmenne biblioteket. Likevel vil det samlede tjenestetilbudet overfor personer med nedsatt funksjonsevne fremdeles måtte ta hensyn til spesielle behov. Spørsmålet er om bibliotekene skal være universelt utformede, eller om de skal tilby spesielt tilrettelagte tjenester for enkeltindivider og grupper med nedsatt funksjonsevne?

Vi vil først diskutere begrepene funksjonshemming, universell utforming og tilgjengelighet og se dette i lys av utviklingen i samfunnet generelt. Deretter vil vi se nærmere på hvordan bibliotektilbudet til personer med nedsatt funksjonsevne har endret seg opp gjennom tiden. Med utgangspunkt i gap-modellen og «brukbarhetspyramiden» vil vi så drøfte om endringene i holdninger og tilbud representerer et tydelig paradigmeskifte i hvordan bibliotek utformer sine tjenester. Brukbarhetspyramiden deler utformingen av tjenestetilbudet inn i fire nivåer, der universell utforming som strategi balanseres med tilrettelegging for individer og grupper med spesielle behov. Fokuset vårt vil primært være på folkebiblioteksektoren og brukere med spesielle behov, og vi vil også forsøke å få fram hvordan dette paradigmeskiftet eventuelt gjenspeiles i profesjonsutdanningen.

Bibliotekenes samfunnsoppdrag – for alle som bor i landet

Helt siden bibliotekenes formelle opprettelse og innføringen av en egen folkebiblioteklov i 1935 har folkeopplysning og demokrati vært en viktig del av bibliotekenes samfunnsoppdrag. Dette har hatt så stor betydning at det på mange måter representerer selve kjernen i bibliotektilbudet. Synet på hva som fremmer demokrati har imidlertid endret seg, både i norsk og internasjonal samfunnsdebatt, spesielt når det gjelder synet på personer med nedsatt funksjonsevne. I Lov om folkebibliotek (Folkebibliotekloven, 1985) er det et krav at bibliotektilbudet skal gjelde alle som bor i landet, men det står lite om hvordan dette skal oppnås. Tidligere har man i stor grad forsøkt å møte dette kravet med spesielt tilrettelagte tiltak, som spesialbibliotek for blinde, og oppsøkende bibliotek tjenester. Med innføringen av universell utforming som strategisk grep har målet nå blitt at tjenestene skal utformes slik at de så langt som mulig kan benyttes av alle. Innføringen av en egen lov mot diskriminering av personer med nedsatt funksjonsevne (Diskriminerings- og tilgjengelighetsloven, 2008) har også gitt en del føringer for bibliotekene, både når det gjelder utformingen av bygg og IKT-tjenester.

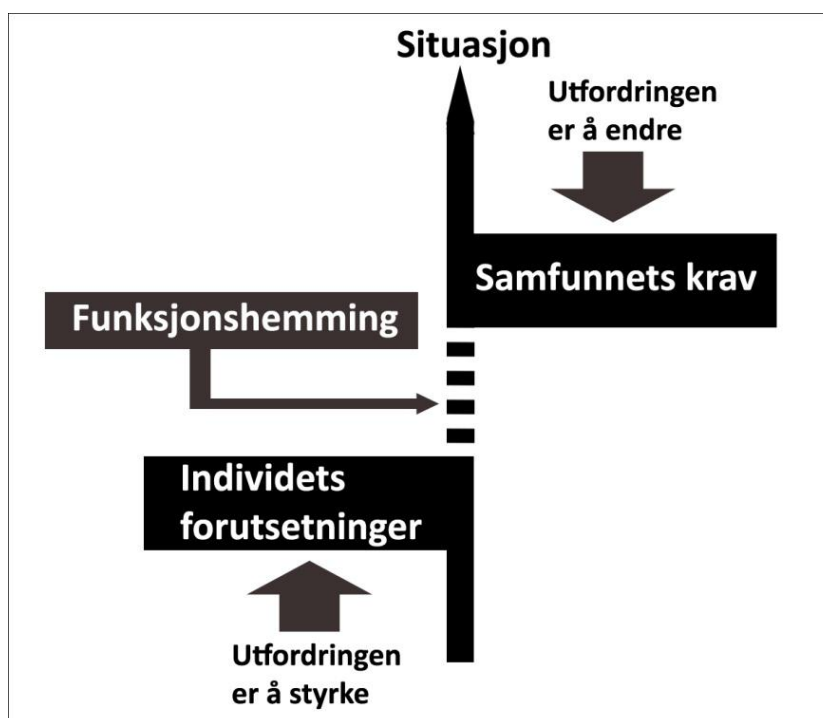

Antidiskrimineringsloven krever at det som er hovedløsningen skal være tilgjengelig for alle. Drammensbibliotekets utlånsautomat må anses å være en hovedløsning. Kan den benyttes av for eksempel synshemmede og rullestolbrukere? Foto: Tone Moseid

Funksjonshemming og universell utforming – begrepsavklaring

Synet på funksjonshemmede og funksjonshemminger har endret seg. Frem til midten av 1970-tallet var den medisinske modellen dominerende. Det var et relativt ensidig fokus på individet og klart definerte grupper, som for eksempel blinde, døve eller det som da ble kalt psykisk utviklingshemmede, og man anså funksjonshemming for å være resultat av en mangel eller svakhet ved selve personen. Begrensningen lå hos individet, ikke omgivelsene eller samfunnet rundt, og medisinsk behandling eller rehabilitering ble regnet som det mest sentrale virkemiddelet. Utover på 1970-tallet ble den medisinske modellen i stor grad erstattet av den sosiale modellen, der man vendte bort fra et fokus på funksjonelle begrensninger hos individet og i stedet rettet oppmerksomheten mot barrierene og vanskene personer med funksjonsnedsettelse møter i sine omgivelser (Tøssebro, 2010). Dette førte til et skille mellom begrepene nedsatt funksjonsevne (impairment) og funksjonshemming (disability). Førstnevnte refererer til tap av eller skader på en kroppsdel eller kroppslige funksjoner, som nedsatt syn, hørsel eller bevegelsesevne. Funksjonshemming forklares ikke lenger som et resultat av individets nedsatte funksjonsevne. Ett av hovedprinsippene i den sosiale modellen viser den tydelige sentreringen rundt omgivelsene: «Etter vårt syn er det samfunnet som funksjonshemmer folk med funksjonsnedsettelse. Funksjonshemming er noe som kommer i tillegg til funksjonsnedsettelsen ved måten vi unødvendig isoleres og ekskluderes fra deltakelse i samfunnet. Funksjonshemmete er derfor en undertrykt samfunnsgruppe.» (Gjengitt på norsk i Tøssebro, 2010, s. 19)

Mot slutten av 1990-tallet har det kommet et noe mer nyansert perspektiv på funksjonshemming, også kalt den relasjonelle forståelsen, en mer moderat sosial modell som hevder at omgivelsene spiller en vesentlig rolle i funksjonshemmende prosesser, men at samspillet mellom individuelle egenskaper, omgivelser og konkrete situasjoner er det viktigste. Innen dette synet spiller gap-modellen en sentral rolle. Gap-modellen anser funksjonshemming for å være noe som oppstår når det er et gap mellom samfunnets krav og individets forutsetninger. Funksjonshemming betraktes som noe som oppstår på grunn av samfunnsskapt barrierer, ikke egenskaper ved selve individet. Man anerkjenner likevel at man ikke helt kommer utenom funksjonsnedsettelsene. Man må arbeide for å endre samfunnets krav, samtidig som man styrker individets forutsetninger.

Gap-modellen. Ill.: Gerd Berget (Gjengitt etter (St. meld. ; nr. 40 (2002-2003), s. 9).

Det endrede synet på funksjonshemninger har fått konsekvenser for utvikling av bygg, produkter og tjenester. Tidligere utformet man tilrettelagte alternativer for de ulike gruppene som et tillegg til de generelle løsningene. Fokuset var på fysisk tilgjengelighet, og man så seg fornøyd dersom alle kunne bruke for eksempel et bygg på en eller annen måte. At tilpasningen var gjort gjennom primært tilbudet ble ikke ansett som vesentlig. Dette ser man godt på mange bygninger der det i etterkant er gjort endringer, som for eksempel installering av trappeheiser. Da fokuset dreide mot samfunnsskapt barrierer ble holdningene annerledes, og målet ble universell utforming, der heisen allerede var påtenkt i planleggingsfasen og ikke har kommet til som en sekundærløsning.

Universell utforming ble første gang brukt som begrep i Norge i 1997 i dokumentet «Universell utforming - planlegging og design for alle». Konseptet var

hentet fra The Center for Universal Design ved North Carolina University (2011). De definerte universell utforming slik (Aslaksen, Bergh, Bringa & Heggem, 1997): «Universell utforming er utforming av produkter og omgivelser på en slik måte at de kan brukes av alle mennesker, i så stor utstrekning som mulig, uten behov for tilpassing og en spesiell utforming.»

Det er viktig å merke seg at det sentrale her er produkter og omgivelser. Ser man på FNs Konvensjon om rettighetene til mennesker med nedsatt funksjonsevne (United Nations, 2006) og EUs definisjoner, er også tjenester inkludert. Fordi Norge har undertegnet FN-konvensjonen, betyr det i prinsippet at også tjenestene må være med når man diskuterer universell utforming i Norge. Målet med universell utforming defineres slik (Aslaksen et al., 1997):

Hensikten med konseptet universell utforming er å forenkle livet for alle ved å lage produkter, kommunikasjonsmidler og bygde omgivelser mer brukbare for flere mennesker, med små eller ingen ekstra kostnader. Konseptet universell utforming har som målgruppe alle mennesker; i alle aldre, størrelser og med ulike ferdigheter.

Det er altså ikke bare funksjonshemmede som er målgruppen, men hele samfunnet. Universell utforming har potensial til å bedre tilværelsen for mange mennesker med de samme tiltakene, og det er her styrken til dette konseptet ligger. Romslige heiser og fjerning av dørstokker er eksempler på tiltak som vil gjøre det enklere for rullestol- og rullatorbrukere, men også for de som triller barnevogner eller leverer varer. Konseptet universell utforming har fått stor betydning i både internasjonal og nasjonal lovgivning (Diskriminerings- og tilgjengelighetsloven, 2008), og har blitt et viktig virkemiddel i arbeidet med å bryte ned funksjonshemmende barrierer.

Noen ganger gir enkle og elegante grep universell utforming. Disse inngangspartiene finner vi i Kristiansand. Foto: Tone Moseid

Det er definert syv prinsipper for konseptet universell design. Produkter og tjenester skal blant annet være utformet slik at alle skal kunne bruke det, uansett individuelle forutsetninger, kunnskaper eller motorisk evne, de skal være enkle å

forstå og man skal kunne gjøre feil uten at det får alvorlige følger (Center for Universal Design, 2011).

Begrepene universell utforming og tilgjengelighet blir i en del sammenhenger brukt synonymt, men det er et vesentlig skille mellom dem. Man anser tilgjengelighet for å være oppnådd dersom noe kan brukes av alle, selv om man har måttet benytte sekundærløsninger for å fjerne eventuelle barrierer. Tilgjengelighetsbegrepet stiller ikke krav til at dette skal oppnås gjennom *primærløsningen*, og er dermed ikke et så strengt krav som universell utforming.

Universell utforming - fra ideal til lov

Universell utforming har med tiden blitt mer sentralt i samfunnsdebatten og politiske dokumenter. I 2001 så Manneråkutvalget på funksjonshemmedes levekår i Norge og foreslo strategier og virkemidler for å fremme deltakelse og likestilling. Arbeidet ble lagt frem i NOU 2001:22, (2001), *Fra bruker til borger*. Utvalget mente blant annet at «Tilgjengelighet for alle er en samfunnsmessig rettighet, og skal i prinsippet oppnås gjennom hovedløsningen / det ordinære tilbudet samtidig som det skal skje på en ikke-diskriminerende måte» (s. 14). Ett av de viktigste resultatene i dokumentet var forslaget om en antidiskrimineringslov, der universell utforming skulle være et lovfestet krav. I første omgang bestemte man seg for å ekskludere transport og IKT, men etter flere høringer og debatter ble det vedtatt at også dette skulle inkluderes.

Med utgangspunkt i NOU'en fra 2001 kom det i 2003 en stortingsmelding om nedbygging av funksjonshemmende barrierer (St.meld. nr. 40 (2002-2003), 2003). Visjonen her var at «Mennesker med nedsatt funksjonsevne skal ha muligheter til personlig utvikling, deltakelse og livsutfoldelse på linje med andre samfunnsborgere» (s. 27). For å oppnå dette ville regjeringen «løfte frem prinsippet om universell utforming» (s. 19).

Det samme året kom det også en stortingsmelding om kulturpolitikk, *Kulturpolitikk fram mot 2014* (St.meld. nr. 48 (2002-2003), 2003). Her trekkes også universell utforming inn som et viktig begrep. Hovedmålet er at «heile folket skal sikrast tilgjenge til kulturgode. Det handlar om retten til å delta i kulturlivet, og det handlar om likeverd. Kultur skal være tilgjengeleg for alle menneska i samfunnet, også for dei som har redusert funksjonsevne» (s. 108). Meldingen stiller også krav til universell utforming av formidlings- og kulturbygg (s. 233).

Utenfor Aberdeen i Skottland er deler av Nordsjøløypa gjort tilgjengelig for rullestolbrukere. Foto: Tone Moseid

I 2004 kom regjeringens handlingsplan for perioden 2004 - 2009 med undertittelen *Plan for universell utforming innen viktige samfunnsområder* (Arbeids- og sosialdepartementet & Miljøverndepartementet, 2004). Den fremhevet også universell utforming, og man mente at strategien måtte forankres i regelverk, bevissthet og kompetanse på alle sektorområder (s. 7). Her nevnes bibliotekene eksplisitt ved at man skal «styrke universell utforming i arkiver, biblioteker og museer (KKD)» (s. 21).

I tråd med føringene i Syseutvalgets anbefaling (NOU 2005:8, 2005) om å etablere en egen antidiskrimineringslov for funksjonshemmede, ble *Lov om forbud mot diskriminering på grunn av nedsatt funksjonsevne* (Diskriminerings- og tilgjengelighetsloven, 2008) innført 20.6.2008. Lovens § 9 regulerer en plikt til generell tilrettelegging (universell utforming), og det stilles strenge krav til offentlige virksomheter: «Offentlig virksomhet skal arbeide aktivt og målrettet for å fremme universell utforming innenfor virksomheten.» Videre sier loven at:

Offentlig og privat virksomhet rettet mot allmennheten har plikt til å sikre universell utforming av virksomhetens alminnelige funksjon så langt det ikke medfører en uforholdsmessig byrde for virksomheten. Ved vurderingen av om utformingen eller tilretteleggingen medfører en uforholdsmessig byrde skal det særlig legges vekt tilretteleggingens effekt for å nedbygge funksjonshemmende barrierer, hvorvidt virksomhetens alminnelige funksjon er av offentlig art, de

nødvendige kostnadene ved tilretteleggingen, virksomhetens ressurser, sikkerhetsmessige hensyn og vernehensyn. (§ 9)

En egen forskrift til loven om IKT-tjenester rettet mot allmennheten er under arbeid, og er planlagt å komme i 2011. Diskriminerings- og tilgjengelighetsloven fastslår at:

Nye IKT-løsninger som underbygger virksomhetens alminnelige funksjoner, og som er hovedløsninger rettet mot eller stillet til rådighet for allmennheten, skal være universelt utformet fra og med 1. juli 2011, men likevel tidligst tolv måneder etter at det foreligger standarder eller retningslinjer for innholdet i plikten. For eksisterende IKT-løsninger gjelder plikten fra 1. januar 2021. (§ 11)

Dette er viktig for bibliotekene, som i økt grad tilbyr digitale tjenester, chatte-tjenester og nettsider som vil måtte følge disse reglene.

Universell utforming som både virkemiddel og mål har gått veien fra ideal til lov. Det er spesielt interessant at det i Universitets- og høyskoleloven (2005) er tatt inn et krav om universell utforming av læringsmiljøet – et krav som uten tvil må omfatte også bibliotek og læringssentre ved disse utdanningsinstitusjonene: «Styret har ansvaret for [...] at lokaler, adkomstveier, sanitæranlegg og tekniske innretninger er utformet på en slik måte at funksjonshemmede kan studere ved institusjonen [...] at læringsmiljøet er utformet etter prinsippet om universell utforming» (§ 4-3).

Brukarhetspyramiden – en modell for et nytt tankesett

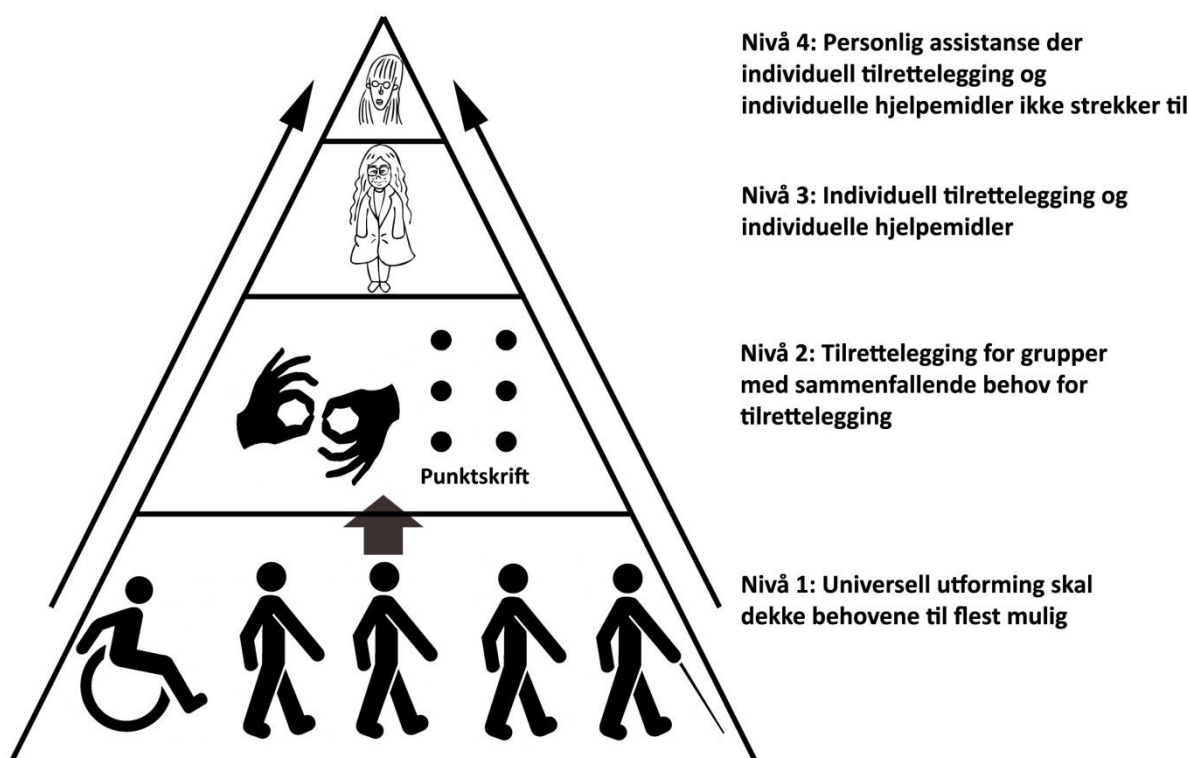
Mens begrepet paradigme defineres ganske vidt som et filosofisk eller teoretisk tankesett, brukes begrepet paradigmeskifte oftest om en vesentlig endring i et tankesett eller verdigrunnlag – så vesentlig at det anses som et radikalt brudd med gammelt tankegods (Kuhn, 1965). Et velkjent paradigmeskifte innen naturvitenskapen var for eksempel da Darwins evolusjonsteori forkastet skapelsesteorien. Begrepet brukes også utenfor naturvitenskapen, og anvendes ofte så vidt at det står i fare for å miste sin verdi som et vitenskapelig begrep.

Synet på personer med nedsatt funksjonsevne har endret seg radikalt, og med utgangspunkt i gap-modellen har universell utforming som strategi endret tankesettet som legges til grunn for hvordan samfunnet utformer sitt tjenestetilbud. Langt på vei kan dette oppfattes som et paradigmeskifte, i og med at fokus flyttes fra begrensninger hos individet, til begrensninger skapt av samfunnets krav til individet.

Et nytt tankesett krever en annen tilnærming til hvordan bibliotekene utformer sitt tjenestetilbud. Deltasenteret, statens kompetansesenter for deltakelse og tilgjengelighet, har utformet en modell som egner seg for å finne nettopp den rette

tilnærmingen, basert på universell utforming som en bærende strategi, kalt brukbarhetspyramiden (Universell, 2008):

Brukbarhetspyramiden. Ill.: Gerd Berget, laget med utgangspunkt i Universell (2008)

Brukbarhetspyramiden er delt inn i fire seksjoner, der universell utforming som hovedstrategi utgjør nivå 1. Jo mer ressurser man legger i å utforme omgivelser og produkter på en måte som gjør dem tilgjengelig for flest mulig, jo mer inkluderende blir det samlede tilbudet, og jo mindre ressurser trengs å settes inn på de neste nivåene i pyramiden. Det er kostnadseffektivt å legge mye ressurser inn på dette nivået i modellen.

Det neste nivået i pyramiden kjennetegnes av tilrettelegging for grupper med spesielle behov, også kalt inkluderende design. For å kunne gi et likeverdig tilbud til enkeltindivider eller grupper med spesielle behov, må det universelt utformede tilbudet suppleres med tilrettelagt media og utstyr. Dette krever ofte ekstra ressurser.

Det tredje nivået i pyramiden beskriver behovet for individuell tilrettelegging og individuelle hjelpemidler, også kalt kompensierende teknologi. Et eksempel på slik individuell tilrettelegging kan være kombinasjon av lydbok og formattert tekst, tilpasset en person med sterk dysleksi, eller det kan være formidling av informasjon til en døvblind ved hjelp av spesielt utviklet teknisk utstyr, kombinert med hjelp i bruken av utstyret. Både universell utforming og inkluderende design har som mål

å gi bedre tilgang generelt, og for grupper med samme behov. Likevel vil det være behov for individuell tilpasning, for eksempel av teknisk utstyr, eller ved å gi veiledning tilpasset den enkelte, for eksempel en som sliter med psykiske vansker.

Det øverste nivået i pyramiden er ment å sikre behovene til de få som trenger personlig assistanse. Mennesker med tunge og komplekse funksjonsnedsettelse trenger ofte personlig assistanse for å delta i vanlige aktiviteter. Noen vil trenge hjelp til å mestre nye og uvante situasjoner. Forskjellen på individuell tilrettelegging og personlig assistanse blir tydelig når vi definerer personlig assistanse som at en person trenger hjelp til å utføre en handling på vegne av seg selv.

Modellen er også ment å vise at jo mer man setter inn av ressurser på de lavere nivåene, jo mindre ressurser er nødvendig å sette inn på de øverste, mer kostnads-krevende nivåene. Når ressurser skal allokere, vil bruk av modellen gi et godt utgangspunkt for prioriteringer.

Bibliotek tjenester for «de funksjonshemmede»

Folkebibliotekene har lang tradisjon for å tilby spesielt tilrettelagte tjenester for brukere som har vansker med å oppsøke biblioteket selv. Selv om det allerede i 1935 var en forutsetning for å få statstilskudd at «alle» skulle kunne benytte bibliotektilbudet, tok det tid før det ble arbeidet systematisk med å utvikle tjenester for personer med nedsatt funksjonsevne i folkebibliotekene. De første tiltakene dreide seg om tilbud til spesielle grupper, oftest definert som «marginaliserte grupper».

Det første spesialtilbudet Norge kom i 1910, da Vestlandske Blindeforbund opprettet det første blindeskriftbiblioteket i Norge ved Bergen offentlige bibliotek (Imsdahl, 1930). I 1913 og 1916 kom det tilsvarende tilbud i Oslo og Trondheim. I 1989 ble ansvaret for disse tjenestene overført til staten. Alt utlån og produksjon er nå samlet ett sted og foregår i dag i Norsk lyd- og blindeskriftbibliotek i Oslo (Norsk lyd- og blindeskriftbibliotek, 2011).

Som en kuriositet kan nevnes at det i 1936 ble slått til lyd for å opprette et « eget bibliotek for vanføre». I «Solglimt», organ for norsk vanføresak ble ideen lansert og blant annet begrunnet slik:

Landet vårt er vidstrakt [...] og vanføre mennesker finnes det i alle byer og bygder i Norge. Men hvordan lever disse menneskene som har fått en så tung skjebne? Og hvordan utnytter de fritiden sin? (...) Jeg har ofte tenkt på hvor gildt det skulde være om de vanføre kunde få sitt eget bibliotek, hvor de kunde låne bøker, hvor de så bodde i landet. Man skulde tro postvesenet vilde stille sig velvillig til et slikt tiltak. En slik boksamling vilde gjøre livet lettere for de vanføre på mange måter. (Et eget bibliotek for de vanføre?, 1936, s. 102)

Arne Kildal i Statens bibliotekkontor syntes dette var en meget interessant og vakker tanke, men fant den likevel litt overflødig, all den tid de vanføre hadde tilgang til folkebiblioteket på hjemplassen (Et eget bibliotek for de vanføre?, 1936). Det er likevel verd å merke seg at dette forslaget dukket opp på en tid preget av særomsorg for mennesker med nedsatt funksjonsevne, og der løsningen også for bibliotekene ofte besto i å utvikle egne tiltak for spesielle grupper. Begrepet «de funksjonshemmede» er i seg selv et kjennetegn på en slik grunnholdning. Selv i dag brukes dette begrepet, og bidrar til å opprettholde et stigmatiserende skille, samtidig som det motvirker det strategiske grepet som ligger i universell utforming.

Oppsøkende bibliotekvirksomhet ble formelt introdusert i Norge i 1971 da Asker bibliotek, Deichmanske bibliotek og Tønsberg bibliotek opprettet et prøvetilbud til brukere som ikke fysisk selv kunne besøke biblioteket. I starten omfattet dette i første rekke uføre og hjemmeboende eldre, og i tillegg institusjoner som eldresentre, og i noen tilfeller fengsler og sykehus. Deichmanske bibliotek ansatte en egen sosialbibliotekar i 1968. Danmark hadde allerede startet med oppsøkende bibliotekjeneste i 1940, så Norge var relativt sent ute sammenlignet med dem (Eriksen, 2004). Det ble etter hvert arbeidet mye med denne typen tjenester også i Norge, og i 1972 ble det opprettet en egen spesialgruppe for oppsøkende tjenester i Norsk bibliotekforening, kalt OPPS (Norsk forening for oppsøkende virksomhet, 1973, s. 155; Spesialgruppen for oppsøkende bibliotekvirksomhet stiftet, 1973, s. 291). Spesialgruppen ble et viktig forum for bibliotekarer som arbeidet med oppsøkende virksomhet og spesielle bibliotekjenester overfor funksjonshemmede og andre som hadde vansker med å bruke det vanlige bibliotektilbudet. I dag er ikke spesialgruppen aktiv.

I 1976 la Kirke- og undervisningsdepartementet fram en egen utredning om *Litteratur og bibliotekjeneste for funksjonshemmede* (NOU 1976:54, 1976). Utvalget hadde som mandat å utrede omfang, organisasjon og praktisk tilrettelegging av en offentlig bibliotekjeneste for funksjonshemmede i Norge. I anbefalingene legges det vekt på utgivelse av spesialproduserte og bearbejdede bøker og annet materiale, blant annet punktskrift, lydbøker og videobøker, men også lydavisere og annet informativt materiale. Når det gjelder framtidig organisering av bibliotekvirksomheten for funksjonshemmede, heter det at «Utvalget har funnet å måtte fravike det generelle prinsipp om at funksjonshemmede skal betjenes av vanlige serviceorganer» (s. 13). Begrunnelsen ligger i at et velutstyrt spesialbibliotek ville kunne gi et bedre tilbud enn et begrenset, lokalt tilbud, den samme argumentasjonen som brukes for at slike spesialbibliotek bør være et statlig ansvar. Utredningen har sannsynligvis lagt grunnlaget for den videre utviklingen av for eksempel fengselsbibliotek og oppsøkende bibliotekjeneste i Norge, og gir mange relevante anbefalinger om både samarbeid og behov for kompetanseheving hos folkebibliotekpersonale. Likevel er det tydelig at utgangspunktet er synet på mennesker med nedsatt funksjonsevne som grupper med spesielle behov. Kapittel 6 i utredningen er nettopp et forsøk på å definere ulike «grupper funksjons-

hemmede i samfunnet», som for eksempel bevegelseshemmede, blinde og svaksynte, døve og tunghørte, lesesvake – men også «psykotiske barn» (s. 16 – 19).

I 1990 startet det som den gang ble kalt HVPU-reformen (St.meld. nr. 47 (1989-1990), 1990), reformen for mennesker med kognitive funksjonsnedsettelse. Institusjonene skulle bygges ned, og normaliseringsprinsippet sto sterkt: «Psykisk utviklingshemmede må gis et kultur- og fritidstilbud - likeverdig med tilbudet til befolkningen for øvrig. Mangel på meningsfylt fritid vil kunne føre til mistrivsel og sosial isolasjon selv om kvaliteten på andre tjenester, som bolig og sysselsetting, er god» (s. 63). Som en oppfølging av reformen opprettet flere kommuner egne HVPU-samlinger ved folkebiblioteket.

Prosjektet «Det gylne tegnet» (1998) ble gjennomført i 1995-1997 av Statens bibliotektilsyn, med målsetting å øke produksjonen av videobøker for døve. Fremdeles dreide det seg altså om å etablere spesielle tjenester for definerte grupper.

På 2000-tallet har det vært gjennomført flere interessante bibliotekprosjekter der målet har vært universell utforming. Det er ikke lenger det oppsøkende aspektet som er det viktigste, men å sørge for at både bygg og samlinger er slik at alle kan og vil ha interesse av å benytte seg av tilbudet. Det første, og kanskje mest omfattende av disse prosjektene var «Det tilgjengelige bibliotek». Prosjektet var et samarbeid mellom ABM-utvikling, Aetat, Deltasenteret og Østfold fylkesbibliotek, og ble gjennomført i perioden 2001-2004. Det ble valgt ut tre prosjektbibliotek: Deichmanske bibliotek, Torshov filial, Sarpsborg bibliotek og Tønsberg og Nøtterøy bibliotek. Hovedmålet med prosjektet var «å gi bibliotekbrukere med nedsatt funksjonsevne samme adgang til biblioteket som andre» (ABM-utvikling, 2005, s. 4). Prosjektet hadde fire hovedmål: Tilgjengelighet til og i bibliotekbygningene, tilgjengelighet til bibliotektilbudene med fokus på tilgjengelighet til Internett og digital informasjon, tilrettelagte arbeidsplasser og dokumentasjon av tilretteleggingsprosessen (s. 7). Et viktig resultat var utarbeidelsen av en tilgjengelighetsmal (Det tilgjengelige bibliotek: Informasjonsmappe, 2004), som kan brukes i all bibliotek for å identifisere mulige forbedringsområder for de fysiske lokalene. I dag fungerer Torshov filial som et kompetansesenter og modellbibliotek for resten av landet, og bærer navnet «Det tilgjengelige bibliotek» videre.

I 2002 ble foreningen «Leser søker bok» opprettet, en forening som «skal arbeide for å bedre vilkårene for litteratur til mennesker som av ulike årsaker har vansker med å lese vanlig tekst» (Leser søker bok, udatert). Foreningen finansierer ved hjelp av statstilskudd en rekke utgivelser av tilrettelagt litteratur, og har opprettet en egen søketjeneste for denne typen bøker. Foreningen har laget et biblioteknettverk kalt Bok til alle-bibliotek. I 2011 var det omtrent 250 bibliotek med i ordningen (Leser søker bok, 2011). Disse bibliotekene forplikter seg til å drive formidlende virksomhet, for eksempel ved å ta kontakt med lokale interesseforeninger for å prøve å involvere brukere som ikke selv oppsøker biblioteket. Bibliotekene skal

også ha et nettverk av leseombud. Bok til alle-bibliotekene representerer en fornyelse og videreutvikling av det tradisjonelle tilrettelagte og oppsøkende bibliotektilbudet, der det legges vekt på å integrere tjenestene i alle bibliotek.

Et annet prosjekt med fokus på universell utforming initiert av ABM-utvikling var «På nett? Tilgjengelighet og web i ABM-sektoren». I 2007 ble det i samarbeid med MediaLT foretatt en gjennomgang av 163 nettstedet for å undersøke om de var tilgjengelige (Øvrebø, 2008). Denne gjennomgangen ble fulgt opp med regionale konferanser for å heve kompetansen på området i arkiv, bibliotek og museer.

I 2007 utlyste også ABM-utvikling prosjektmidler for å etablere «Det norske eplebiblioteket». Målet med prosjektet var «å bidra til bedre bibliotek tjenester til barn med nedsatt funksjonsevne og samtidig skape et modellbibliotek» (Baustad, 2009). Bakgrunnen var et ønske om å sikre barn med ulike funksjonsnedsettelse mulighet til å delta aktivt i kulturlivet og bruke biblioteket. Målet var å gi tilgang til materiale, mulighet for å møte andre barn og gi voksne kunnskap og inspirasjon. Ved å skape et modellbibliotek mente man at andre bibliotek lettere kunne følge etter. Tromsø bibliotek og byarkiv ble valgt til å etablere det første norske eplebiblioteket. Prosjektet hadde seks delmål: inkluderende bibliotek – fysisk utforming, inkluderende teknologi og utstyr, inkluderende medietilbud, inkluderende og spesielle tjenestetilbud, kompetanse hos ansatte og organisering av tilbudet. Prosjektet resulterte i Epleavdelinga, en egen del av barne- og ungdomsavdelingen med tilrettelagt litteratur og datautstyr, innviet høsten 2008.

Også internasjonalt har Norge vært aktiv. Den internasjonale bibliotekorganisasjonen IFLA (International Federation of Library Associations and Institutions) har hatt en egen seksjon kalt *Libraries Serving Disadvantaged Persons* (nå Library Services to People with Special Needs) siden 1931. Seksjonen har hatt flere aktive norske medlemmer, og har blant annet utarbeidet retningslinjer for bibliotek tjenester til ulike brukergrupper med funksjonsnedsettelse, men også for universell utforming av de fysiske biblioteklokalene. En av IFLAs andre seksjoner, *Libraries Serving People with Print Disabilities* (LPD), arbeider nå med å utforme et eget manifest: «Manifesto for libraries and services for people with print disabilities» (Rae, 2010). Kravet til universelle løsninger et viktig element i dette manifestet. Norsk lyd- og blindeskriftbibliotek er aktiv i denne seksjonen.

Fra det spesielle til det universelle – og tilbake igjen

Når vi bruker begrepet paradigmeskifte i forbindelse med bibliotekenes tjenestetilbud overfor personer med nedsatt funksjonsevne, indikerer vi at det har vært nødvendig å forkaste det gamle teorigrunnlaget til fordel for et helt nytt. Har det virkelig vært en så radikal endring? På mange vis ligger det samme teoretiske grunnlaget til grunn for bibliotekenes tjenester som vi ser i samfunnet ellers. Majoritetssamfunnet har dannet grunnlaget for utviklingen av det generelle tjenestetilbudet, og det har skapt behov for å utvikle spesielle tjenester for de som

blir ekskludert fra å bruke det, av en eller annen grunn. Vi gjenkjenner dette i etableringen av spesialbibliotek for blinde, i oppsøkende tjeneste for bevegelseshemmede og i egne bibliotektilbud for pasienter i sykehus. Men vi gjenkjenner det også i det å etablere spesielle avdelinger i bibliotekene for definerte brukergrupper, som for eksempel utviklingshemmede, der de kan finne bøker og annet spesielt utvalgt materiale, ofte spesielt produsert for nettopp denne brukergruppa. Mye av tilbudet som Leser søker bok har utviklet er også basert på tilrettelegging for enkeltindivider og grupper med spesielle behov.

Dette bygger på ideen om at funksjonsnedsettelse er noe som kjennetegner individet eller en gruppe, og der tiltakene går på å enten endre individet gjennom behandling eller utvikle spesielt tilrettelagte tilbud. Ut fra et slikt tankesett oppstår det lett nedlatende holdninger, og det skapes unødige skiller mellom majoritetssamfunnet og ekskluderte grupper, som har behov for spesiell støtte. Et inkluderende samfunn må bygge på at alle er aktive bidragsyttere, med både rett og plikt til å bidra. Det nye tankesettet som ligger til grunn for nettopp et inkluderende samfunn bygger på idealet om universell utforming og ideen om at det er samfunnet rundt som skaper barrierene, ikke egenskaper ved individet. Dette radikalt nye tankesettet utfordrer bibliotekenes utforming av tjenester, og vi kan på mange måter si at det er behov for å tenke nytt på alle områder. Hvis vi derimot ikke aksepterer dette som et paradigmeskifte, men bare som en forlengelse av en løpende utvikling av tilrettelagte bibliotek tjenester, vil sannsynligvis bibliotekene fremdeles kunne gi tilfredsstillende tjenester til store deler av brukerne, også de med funksjonsnedsettelser. En slik tilnærming vil derimot føre til at bibliotekene er i utakt med samfunnsutviklingen, og på sikt risikerer å ikke klare å oppfylle samfunnsoppdraget med å være et bibliotek for alle, i ordets rette forstand.

En modell for et nytt tankesett

Brukbarhetspyramiden kan være et godt utgangspunkt som modell, når vi skal drøfte om bibliotekene i realiteten står oppe i et paradigmeskifte, og når det gjelder å utforme tjenestetilbudet til mennesker med nedsatt funksjonsevne. Idealet om universell utforming finner vi i nivå 1 i modellen. Som offentlige institusjoner stilles det krav til bibliotek om universell utforming av både lokaler og nye IKT-tjenester, der det dreier seg om virksomhetens «alminnelige funksjoner», og som er «hovedløsninger rettet mot eller stillet til rådighet for allmenheten» (Diskriminerings- og tilgjengelighetsloven, 2008). Sammen med Folkebiblioteklovens (1985) krav om å ha et tilbud til «alle», og kravet til universell utforming av læringsmiljøet i Universitets- og høyskoleloven (2005), gir dette sterke føringer for offentlige bibliotek om å legge universell utforming til grunn for sitt tjenestetilbud. Dette dreier seg om utformingen av de fysiske lokalene, der sjekklister for tilgjengelighet til bibliotekrommet kan være et godt redskap. Men det dreier seg like mye om å følge anerkjente standarder for utformingen av nettsider og brukergrensesnitt, når nye nettbaserte tjenester utformes, eller når biblioteket tar i bruk sosiale og mobile

teknologier som kanal for tjenester og interaksjon med brukerne. Det kan faktisk ligge et paradoks i det at ved å ikke ta høyde for kravet om universell utforming, kan utformingen av nye tjenester bidra til å ekskludere brukere som ellers har kunnet benytte seg av mer tradisjonelle bibliotek tjenester.

Nivå 2 i pyramiden dreier seg om tilrettelegging for grupper med sammenfallende behov for tilrettelegging, og vi snakker mer om inkluderende design enn universell utforming. Når biblioteket supplerer det universelt utformede tilbudet med dette spesielt tilrettelagte, kan det dreie seg om taktile bøker for blinde og svaksynte, punktskriftbøker og lese-TV'er som forstørker skrift. Lydbøker er et velkjent tilbud i bibliotekene, og fremdeles nødvendig å produsere spesielt for de som ikke kan gjøre nytte av trykt tekst, når lydbokbransjen ikke selv produserer dem. Med teleslynge installert i skranken, i foredragssalen og eventyrrommet, kan hørsels-hemmede delta på lik linje med hørende – et godt eksempel på inkluderende design. Igjen ser vi at jo mer ressurser som settes inn på inkluderende design, jo mindre ressurser trengs til de øverste nivåene i pyramiden.

Det er verdt å merke seg, at det kan være flytende grenser mellom tiltak for å oppnå universell utforming, og tiltak for tilrettelegging for grupper. Et krav om at alle bibliotekets bøker skal kunne tilbys i storskriftutgave vil oppleves urimelig. Storskriftutgaver dreier seg om tilrettelegging for grupper av svaksynte, selv om de selvsagt er lesbare for alle seende. E-bøker og annen digital tekst vil derimot enkelt kunne forstørres slik at lesbarheten økes for svaksynte. Forutsetningen er at formatet ikke låses, og at det brukes programvare som åpner for slike løsninger. Da er dette hovedløsningen, og vil falle inn under begrepet universell utforming.

Det tredje nivået i pyramiden beskriver behovet for individuell tilrettelegging og individuelle hjelpemidler eller kompenserende teknologi. Det kan være behov for individuell tilpasning, for eksempel av teknisk utstyr, eller å gi veiledning tilpasset den enkelte. Et velkjent bibliotektilbud som er individuelt tilrettelagt, finner vi i den tradisjonelle boken-kommer-tjenesten. Leseombudsordningen som Leser søker bok har opprettet, kan også fungere som en slik individuell tilrettelegging, selv om det ofte er grupper det leses høyt for. På mange vis kan mange av de tradisjonelle bibliotek tjenestene for «de med spesielle behov» plasseres inn i dette nivået av pyramiden. Selv om dette ofte omfatter tiltak beregnet på grupper, er tjenestene i seg selv ofte rettet mot enkeltindivider. Den tradisjonelle boken-kommer-tjenesten er ofte ressurskrevende, og det er ikke vanskelig å se at jo flere som kan benytte det universelt utformede, tilrettelagte bibliotektilbudet, jo bedre vil også det individuelt tilrettelagte tilbudet kunne bli, for de få som trenger dette.

Det øverste nivået i pyramiden er ment å sikre behovene til de få som trenger personlig assistanse. Et leseombud som leser høyt for en som ikke klarer å lese selv, kan regnes som personlig assistanse, mens det å gi hjelp til en person med sammensatte funksjonsnedsettelse, med en personlig assistent kan regnes som individuell tilrettelegging. Et eksempel på en bibliotek tjeneste som i hvert fall

grenser opp mot dette nivået i pyramiden er formidlingen av litteratur og kulturopplevelse til bibliotekbrukere med sammensatte funksjonsnedsettelse, når vanskene er så utfordrende at det krever en kompetent formidler med spesialkompetanse på nettopp den enkeltes behov.

Når vi plasserer både tradisjonelle bibliotek tjenester for personer med spesielle behov, og universelt utformede og tilrettelagte bibliotek tjenester inn i brukbarhetspyramiden, kan vi se følgende:

- Tankesettet som ligger til grunn for universell utforming som strategi gir en helt annen tilnærming til hvordan bibliotek tjenester skal utvikles, slik at kravet om at tilbudet skal være for alle, kan oppfylles i størst mulig grad. Slik kan ressursene utnyttes på en mest mulig effektiv måte, slik at man som strategi kanalisere ressursene inn i universell utforming og tilrettelegging, også for å frigge ressurser som kan brukes til å styrke det individuelt tilrettelagte tilbudet.
- Brukbarhetspyramiden som modell viser også at det fremdeles vil være behov for det som oppfattes som tradisjonelle bibliotek tjenester for personer og grupper med spesielle behov. Det er ikke nødvendig å gå bort fra oppsøkende bibliotek tjeneste eller produksjon av tilrettelagt litteratur, slik som taktile bøker og lydbøker, eller spesielle formidlings tiltak for mennesker med kognitive vansker.
- Modellen kan også bidra til å gi rom for å utvikle de mer spesialiserte, individrettede bibliotek tjenestene, som hittil ikke har vært særlig i fokus, så lenge det gamle tankesettet la mest vekt på å utvikle tjenester til grupper med definerte funksjonsnedsettelse.

Langt på vei kan vi derfor si at det paradigmeskiftet som samfunnet har opplevd når det gjelder synet på mennesker med nedsatt funksjonsevne, også omfatter bibliotekene (Moseid, 2006). Vi ser også at det ikke ligger noe motsetningsforhold mellom universell utforming og spesiell tilrettelegging for personer og grupper med spesielle behov. Plasseres disse strategiene og tiltakene inn i en modell som brukbarhetspyramiden blir dette klart, men det blir også tydelig at universell utforming som strategi påvirker hvordan man allokere ressurser, og hvordan det øvrige tjenestetilbudet utformes. Dette er et nytt tankesett som bør ligge til grunn når framtidens bibliotek tjenester utformes.

Bibliotek profesjonen utfordres

Brukbarhetspyramiden, basert på universell utforming som en bærende strategi, viser at bibliotekene kan lykkes i å utforme et tilbud som inkluderer alle, nettopp ved å forlate et gammelt tankesett til fordel for et nytt. Dette er nødvendig, skal bibliotekene følge med i samfunnsutviklingen. Likevel trenger vi ikke å forkaste alle de gode tiltakene og tjenestene som har vært bygd opp over tid, men heller sette dem inn i en ny kontekst. Nytt tankegods krever ofte nye måter å jobbe på.

Brukbarhetspyramiden som modell viser at det er gjennom en helhetlig tilnærming bibliotekene kan videreutvikle sine tjenester, og samtidig oppfylle samfunnsoppdraget sitt med å gi et likeverdig tilbud til alle. Hovedutfordringen ligger i å øke bevisstheten for denne nye modellen, og å øke kunnskapen om hvordan bibliotekene kan møte behovene både hos enkeltindividet og definerte brukergrupper.

I et bibliotek er bibliotekaren vant til situasjoner der han/hun møter enkeltindividets behov, enten det dreier seg om referansespørsmål eller hjelp til å finne fram i det fysiske biblioteket. Ut fra den modellen som brukbarhetspyramiden utgjør, møter bibliotekaren en ny utfordring: det kreves kunnskap om ulike funksjonsnedsettelse for å kunne forstå den enkeltes ulike behov, for å kunne gi et likeverdig tilbud. En afatiker med talevansker, en person med sosial angst, eller med en annen usynlig funksjonsnedsettelse – den tradisjonelle bibliotekarkompetansen må kombineres med kunnskap om hvordan man tilbyr likeverdige bibliotek tjenester til personer med ulike forutsetninger. Dette vil kunne bidra til å lukke gapet mellom individets forutsetninger og de krav han eller hun blir møtt med i biblioteket.

Som profesjonsutøver utfordres bibliotekaren i det å gå fra å være spesialist til å være generalist, med vekt på å inkludere alle, uansett funksjonsevne. Spesialbibliotekenes tid er over, og i stedet for at det er den ene, dedikerte bibliotekaren som er spesialisten på oppsøkende bibliotek tjeneste eller bibliotek tjenester for personer med dysleksi, forventes det nå at dette er en kompetanse som bibliotekarprofesjonen generelt innehar. Når mobile og sosiale teknologier tas i bruk som formidlings- og kommunikasjonskanal, når nye standarder for kunnskapsorganisering defineres, når det nye bibliotekrommet utformes – da kreves det kunnskap om universell utforming og tilrettelegging hos alle de som er involvert i utviklingen. Dette gjenspeiler seg til dels også i profesjonsutdanningen.

Tidligere hadde bibliotekutdanningen et eget fag om spesielle brukergrupper, men dette er fjernet fra studieplanen. Universell utforming er inkludert i fagene vevpublisering og litteratur og bruker, men kun i form av drøyt to forelesninger. Her får studentene en gjennomgang av ulike funksjonsnedsettelse, retningslinjer for universell utforming av nettsider og tilrettelagt litteratur. I tillegg er studentene på studietur til «Det tilgjengelige bibliotek» (Deichmanske bibliotek, Torshov filial) og Norsk lyd- og blindeskriftbibliotek. At undervisningen heller innlemmes i andre fag enn å være et eget spesialfag er i tråd med tanken om universell utforming, der dette skal være et tema på alle samfunns- og fagområder. Vi mener at kompetanse om både universell utforming og tilrettelegging bør integreres i større grad i profesjonsutdanningen, slik at studentene ble kjent med kravene lovverket stiller, og standarder for tilgjengelighet for både det fysiske bibliotek og nettbaserte tjenester. Den helhetlige tilnærmingen som brukbarhetspyramiden underbygger, bør gjenspeiles i profesjonsutdanningen. Brukerkunnskapen i undervisningen bør styrkes betraktelig, slik at vi utdanner bibliotekarer som håndterer alle nivåene, også når det gjelder formidling til grupper og enkeltindivider.

Universell utforming og tilgjengelighet for alle er for viktig til å bli overlatt til spesialistene. Men er det ikke behov for spesialkompetanse lenger? Er det tilstrekkelig å integrere kunnskap om universell utforming og standarder for tilrettelegging i den ordinære profesjonsutdanningen? Ser vi på brukbarhetspyramiden, ser vi at det har vokst fram et annet behov for spesialkunnskap, nemlig den som må til for å kunne gi et fullverdig tilbud til de som har behov for de individuelt tilpassede tjenestene. Leseombudene er eksempler på slike spesialister, selv om de ofte er allmenne nok i det de når ut til de mange.

Bibliotekene står sannsynligvis overfor store strukturelle endringer. Globalisering og teknologisk utvikling, men også demografiske og strukturelle utviklingstrekk påvirker bibliotekene, og dermed også hvordan tjenestetilbudet skal utformes, slik at de når alle. Kunnskaps- og informasjonsbehovet er like stort hos alle. Kanskje ligger det noen nye utfordringer for bibliotekarprofesjonen, når alle skal inkluderes i det nye biblioteket som er i støpeskjeen. Hvordan møter biblioteket den fremmedspråklige brukeren med nedsatt funksjonsevne? Hva med den teknologiske «analfabeten» – når biblioteket skal styrke den digitale kompetansen i befolkningen, kan det innebære at det er knyttet egne utfordringer til de som møter spesielle utfordringer i møtet med ny teknologi? Den største utfordringen ligger kanskje i det som særpreger det vi kaller sosiale teknologier, nemlig de sosiale digitale nettverkene, som ofte er basert på dialog og brukerstyring. Bibliotekene må forholde seg til at de ikke lenger bare skal passivt stille til disposisjon, men også formidle kunnskap og kultur på en mer aktiv måte enn før, og på brukernes premisser, mer enn på bibliotekets egne premisser. Bibliotekmeldinga varslet en mulig justering av formålsparagrafen i Lov om folkebibliotek, «særleg knyttet til ansvaret for aktiv formidling og møteplassfunksjon» (St.meld. nr. 23 (2008-2009), 2009, s. 98).

Plasserer vi begrepet aktiv formidling inn i brukbarhetspyramiden, blir det tydelig at bibliotekene bør styrke kompetansen på både universell utforming og tilrettelegging, men kanskje særlig den individuelle tilretteleggingen, for å kunne nå alle. Et paradigmeskifte i form av et nytt tankesett for hvordan biblioteket løser samfunnsoppdraget med å utjevne skiller i samfunnet kan framstå som et brudd i en utviklingslinje. I dette tilfellet kan dette bruddet, og det å støtte seg til et nytt tankesett, være et godt utgangspunkt når det nye biblioteket skal formes, enten det er den fysiske eller virtuelle møteplassen.

Litteratur

- ABM-utvikling. (2005). *Sluttrapport: Det tilgjengelige bibliotek*. Hentet fra <http://www.nb.no/content/download/11739/75456/version/1/file/Sluttrapport+tilgjengeligt-bibliotek.pdf>
- Arbeids- og sosialdepartementet, & Miljøverndepartementet. (2004, 6. desember). *Regjeringens handlingsplan for økt tilgjengelighet for personer med nedsatt funksjonsevne: Plan for universell utforming innen viktige samfunnsområder*. Hentet fra http://www.universell-utforming.miljo.no/file_upload/hptuu.pdf
- Aslaksen, F., Bergh, S., Bringa, O.R., & Heggem, E. K. (1997). *Universell utforming: Planlegging og design for alle*. Hentet fra <http://home.online.no/~bringa/universell.htm>
- Baustad, S. (2009). *Prosjektbeskrivelsen*. Hentet fra <http://www.tromso.kommune.no/prosjektbeskrivelsen.4596414-122885.html>
- Center for Universal Design. (2011, 30. mai). *The principles of universal design*. Hentet fra <http://www.ncsu.edu/project/design-projects/udi/center-for-universal-design/the-principles-of-universal-design/>
- Det tilgjengelige bibliotek: Informasjonsmappe*. (2004). Oslo: ABM-utvikling.
- Diskriminerings- og tilgjengelighetsloven. (2008). *Lov om forbud mot diskriminering på grunn av nedsatt funksjonsevne (diskriminerings- og tilgjengelighetsloven)*. Hentet fra <http://lovdata.no/all/hl-20080620-042.html>
- Eriksen, R. K. (2004). Det gode eksempel 2: Spesielle brukergrupper. I I. C. Spangen (Red.), *Bibliotek for alle*. Hentet fra <http://jbikurs.hio.no/bk20/tema/a3/>
- Et eget bibliotek for de vanføre? (1936). *Bok og bibliotek*, 3(1), 102-103.
- Folkebibliotekloven. (1985). *Lov om folkebibliotek (folkebibliotekloven)*. Hentet fra <http://www.lovdata.no/all/hl-19851220-108.html>
- Imsdahl, E. (1930). Biblioteker for blinde. *For folkeoplysning*, (XV), 150-154.
- Kuhn, T. (1965). *The structure of scientific revolutions*. Chicago: Chicago Press.
- Leser søker bok. (udatert). *Vedtekter*. Hentet fra <http://www.lesersokerbok.no/?menu=32>
- Leser søker bok. (2011, september). *Hvor finner du bok til alle?* Hentet fra <http://www.lesersokerbok.no/?menu=7&id=33>
- Moseid, T. E. (2006). Mind the gap: Library services to the disabled in a new framework. *Libreas*, (3). Hentet fra <http://libreas.eu/ausgabe6/002mos.htm>
- Norsk forening for oppsøkende virksomhet. (1973). *Bok og bibliotek*, (XL), 155-156.
- Norsk lyd- og blindeskriftbibliotek. (2011, 23. november). *NLB: Norske lyd- og blindeskriftbibliotek*. Hentet fra <http://www.nlb.no/sitepageview.aspx?articleID=10>
- NOU 1976:54. (1976). *Litteratur og bibliotekstjeneste for funksjonshemmede: Utredning*. Oslo: Universitetsforlaget.
- NOU 2001:22. (2001). *Fra bruker til borger: En strategi for nedbygging av funksjonshemmende barrierer*. Hentet fra

- <http://www.regjeringen.no/Rpub/NOU/20012001/022/PDFA/NOU200120010022000DDDPDFA.pdf>
- NOU 2005:8. (2005). *Likeverd og tilgjengelighet: Rettslig vern mot diskriminering på grunnlag av nedsatt funksjonsevne. Bedret tilgjengelighet for alle*. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/Rpub/NOU/20052005/008/PDFS/NOU200520050008000DDDPDFS.pdf>
- Prosjektet «Det gygne tegnet» 1995-1997. (1998). *Økt produksjon av videobøker på tegnspråk, bedre bibliotek tjenester for hørselshemmede: Hovedrapport fra styringsgruppa*. Oslo: Statens bibliotektilsyn.
- Rae, J. (2010). *Manifesto for libraries and services for people with print disabilities*. Hentet fra <http://www.ifla.org/en/news/manifesto-for-libraries-and-services-for-people-with-print-disabilities>
- Spesialgruppen for oppsøkende virksomhet stiftet. (1973). *Bok og bibliotek*, (XL), 291-292.
- St.meld. nr. 23 (2008-2009). (2009). *Bibliotek: Kunnskapsallmenning, møtestad og kulturarena i ei digital tid*. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/pages/2176506/PDFS/STM200820090023000DDDPDFS.pdf>
- St.meld. nr. 40 (2002-2003). (2003). *Nedbygging av funksjonshemmende barrierer: Strategier, mål og tiltak i politikken for personer med nedsatt funksjonsevne*. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/Rpub/STM/20022003/040/PDFS/STM200220030040000DDDPDFS.pdf>
- St.meld. nr. 47 (1989-1990). (1990). *Om gjennomføring av reformen for psykisk utviklingshemmede*. Hentet fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2009081701019
- St.meld. nr. 48 (2002-2003). (2003). *Kulturpolitikk fram mot 2014*. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/Rpub/STM/20022003/048/PDFS/STM200220030048000DDDPDFS.pdf>
- Tøssebro, J. (2010). *Hva er funksjonshemming*. Oslo: Universitetsforlaget.
- United Nations. (2006). *Convention on the rights of persons with disabilities*. Hentet fra <http://www.un.org/disabilities/convention/conventionfull.shtml>
- Universell. (2008). *Veileder*. Hentet fra <http://universell.no/sitepageview.aspx?articleID=233>
- Universitets- og høyskoleloven. (2005). *Lov om universiteter og høyskoler (Universitets- og høyskoleloven)*. Hentet fra <http://lovdata.no/all/hl-20050401-015.html>
- Øvrebø, O. A. (2008). *På nett?: Tilgjengelighet og web i ABM-sektoren*. Hentet fra <http://www.abm-utvikling.no/publisert/abm-skrift-50>